

The Difference in the Nature of Western and Russian Colonialism in Iran

Sayyed Reza Hosseini*

Abstract

A significant part of the literature on modern Iranian history has examined foreign colonial influence during the Qajar and Pahlavi periods through a homogenizing lens, overlooking fundamental differences in the nature of colonial domination. This study adopts a qualitative approach grounded in the analytical framework of the Annales School to comparatively examine the nature and mechanisms of Western and Russian influence in Iran within long-term political, cultural, and epistemic structures. The findings indicate that Western colonialism pursued a multilayered and sustainable model of domination in which political and economic mechanisms were deeply intertwined with cultural and epistemic penetration, enabling the reproduction and continuity of influence through internalized norms and institutions. In contrast, Russian influence relied predominantly on political mechanisms and hard power; although effective in certain periods, it lacked cultural and epistemic foundations and therefore failed to achieve long-term continuity. The study concludes that differences in the nature of colonial mechanisms, rather than the degree of external power alone, explain the durability of Western colonial influence and the episodic character of Russian involvement in Iran.

Keywords: Colonialism, Western Colonialism, Russian Colonialism, Epistemic Colonialism, Political Influence.

* Assistant Professor, Department of Political Science, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS),
Tehran, Iran, r.hosseini@ihcs.ac.ir

Date received: 23/02/2026, Date of acceptance: 30/07/2026

Introduction

The study of colonialism in Iran during the Qajar and Pahlavi periods, without drawing an ontological distinction between different patterns of colonial domination, has often resulted in reductionist and homogenizing interpretations of the role played by foreign powers. Iran's historical experience, however, demonstrates that the colonial actors operating within the country—particularly the Western powers (most notably Britain), as well as Tsarist Russia and later the Soviet Union—possessed fundamentally distinct characteristics, objectives, and mechanisms of influence. These differences, in turn, generated profound and enduring consequences for Iran's political, economic, cultural, and epistemic structures.

Western colonialism in Iran, contrary to interpretations that reduce it to military or political intervention alone, was characterized by a sophisticated, multilayered, and long-term pattern of penetration that simultaneously employed economic, political, and cultural–epistemic mechanisms. Within this framework, domination was not confined to territorial occupation or diplomatic coercion; rather, its principal objective was to transform prevailing modes of perception, redefine collective identity, undermine indigenous epistemic foundations, and reconstruct the semantic order of Iranian society. Support for heterodox intellectual and religious movements, the erosion of religious authority and indigenous elites, penetration into the educational and linguistic systems, the production of discourses of historical denigration, and the propagation of narratives of inherent backwardness can all be understood within the framework of this cultural–epistemic colonialism. This form of colonialism was concerned less with the conquest of territory than with the conquest of minds and systems of meaning.

Materials & Methods

This study adopts an analytical–structural approach to historiography grounded in the French *Annales* School. By moving beyond the limitations of traditional event-centered historiography, this approach provides a robust analytical framework for examining soft penetration, epistemic transformations, and the enduring mechanisms of domination across multiple temporal and structural levels. Although the *Annales* School has been subject to significant criticism—including its Eurocentric orientation and its relative neglect of non-European societies—it remains, given the research problem under investigation, the most appropriate analytical framework for the present study.

Discussion & Result

The central problem addressed in this study arises from the fact that a substantial body of Iranian historical and political scholarship has failed to adequately conceptualize the fundamental distinction between Western and Russian colonialism. Instead, both have frequently been subsumed under the broad category of "foreign colonialism." Such an approach overlooks the fact that the cultural and epistemic consequences of Western colonialism were considerably deeper, more enduring, and more complex than the political and economic pressures exerted by Russia. Neglecting this distinction obscures the historical roots of Iran's identity crisis, epistemic rupture, the weakening of indigenous institutions, and the emergence of forms of internal dependency in the country's modern history.

Accordingly, this study seeks to answer the following fundamental question: Why and how was Western colonialism able to employ a comprehensive repertoire of economic, political, and cultural–epistemic mechanisms to penetrate Iranian society, whereas Russian colonialism, owing to its structural and civilizational constraints, remained largely dependent upon economic and political instruments? Addressing this distinction not only contributes to a more nuanced reinterpretation of the history of colonialism in Iran but also provides a more robust framework for understanding contemporary mechanisms of penetration and the reproduction of domination in its new and evolving forms.

Conclusion

Western colonialism in Iran was fundamentally a project of institutional formation. Through the establishment of durable economic, educational, and bureaucratic structures, it reshaped Iran in ways that ensured the preservation of its interests even after the direct withdrawal of British personnel or subsequent changes of government. Rather than relying primarily on territorial occupation, Western colonialism sought to dominate patterns of thought, economic networks, and the structures of political decision-making. By contrast, Russian colonialism remained largely predatory in character. Its domination relied predominantly on coercive power, while its interests were relatively short-term and contingent. Lacking comparable cultural and social depth, Russian influence diminished rapidly following the collapse of the Tsarist regime in 1917. Subsequent Soviet efforts to reconstruct its influence through the Tudeh Party likewise failed to match the structural and soft forms of penetration achieved by the West. The fundamental

distinction, therefore, lay in the durability and character of domination: the West established **hegemony**, whereas Russia relied primarily on **occupation**; and it is hegemony, rather than occupation, that possesses the capacity to endure for centuries without the continuous deployment of military force.

Bibliography

- Abrahamian, E. (1998). *Iran Between Two Revolutions* (A. Golmohammadi & M. E. Fattahi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].
- Ahmadi Ekhtiar, M., & Dehghan Nejad, M. (2009). *An Analysis of the Iran–Russia Customs Agreement during the Qajar Period. Tarikh dar Ayeneh-ye Pazhuhash* (History in the Mirror of Research), 21. [In Persian].
- Al-e Ahmad, J. (1962). *Gharbzadegi (Westoxication / Occidentosis)*. Tehran: Ravaq Publications. [In Persian].
- Ashraf, A. (1980). *Historical Obstacles to the Development of Capitalism in Iran: The Qajar Period*. Tehran: Zamineh Publications. [In Persian].
- Barakhvostov, P. A. (2022). Formation and evolution of Russian frontiers. *Historical sciences / Historia international relations and foreign policy, RW Journal*, 2(2[4]), 166–177.
- Bhat, A. M. (2020). Great game in Central Asia: Causes and consequences. *Journal of Social Sciences*, 16, 125–133.
- Bloch, M. (1953). *The Historian's Craft*. New York: Knopf.
- Braudel, F. (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. (Vol. 1). New York: Harper & Row.
- Braudel, F. (1980). *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burke, P. (1990). *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89*. Stanford University Press.
- Curzon, G. N. (1994). *Persia and the Persian Question* (G. A. Vahid Mazandarani, Trans., Vols. 1–2). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- Etkind, A. (2011). *Internal colonization: Russia's imperial experience*. Polity Press.
- Fazli Nejad, A. (2008). *A Study of the Methodology and Historiography of the Annales School. Nameh-ye Tarikh Pazhuhan* (Journal of Historical Studies), 16. [In Persian].
- Foran, J. (2015). *Fragile Resistance: A History of Social Transformations in Iran* (A. Tadayyon, Trans.). Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persian].
- Ivanov, M. S. (1975). *The Iranian Constitutional Revolution* (K. Ansari, Trans.). Tehran: Pocket Books Company. [In Persian].
- Karimi, B. (2010). *The Annales School of Historiography. Tarikh va Tamaddon-e Eslami* (History and Islamic Civilization), 11. [In Persian].
- Kazemzadeh, F. (1975). *Russia and Britain in Iran* (M. Amiri, Trans.). Tehran. [In Persian].

351 Abstract

- Le Goff, J. (1985). "Mentalities: A history of ambiguities". In *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology*. Cambridge University Press.
- Loomba, A. (2015). *Colonialism/Postcolonialism* (3rd ed.). Routledge.
- Mahdavi, A. R. H. (1970). *History of Iran's Foreign Relations*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Moḥaddath, M. H. (2001). *Several Concession Agreements of the Qajar Era*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].
- Mostowfi, A. (1964). *The Story of My Life, or the Social and Administrative History of the Qajar Period* (Vol. 1). Tehran: Zavar Publications. [In Persian].
- Najafi, M., & Haqqani, M. (2018). *History of Iran's Political Developments*. Tehran: Institute for Contemporary Historical Studies of Iran. [In Persian].
- Nategh, H. (1996). *The Cultural Record of Europeans in Iran*. Paris: Khavaran Publications. [In Persian].
- Nye, J. S. (2010). *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (M. Rouhani & M. Zolfaghari, Trans.). Tehran: Imam Sadiq University Press. [In Persian].
- Nye, J. S. (2013). *The Future of Power* (A. Ghahramanpour, Trans.). Tehran: Strategic Studies Research Institute. [In Persian].
- Osterhammel, J. (2005). *Colonialism: A theoretical overview* (S. L. Frisch, Trans.). Markus Wiener Publishers.
- Ra'in, E. (1976). *British Payroll Recipients in Iran*. Tehran: Javidan Publications. [In Persian].
- Ra'in, E. (1978). *Faramushkhaneh and Freemasonry in Iran* (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Said, E. W. (2018). *Orientalism* (L. Khanji, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Santos, B. de S. (2014). *Epistemologies of the South: Justice against epistemicide*. Paradigm Publishers.
- Taghizadeh, S. H. (1960). *The Adoption of Foreign Civilization*. *Yaghma*, 149, 418–429. [In Persian].
- Turner, P. C. (1984). *The Anglo-Russian Rivalry in Iran and Afghanistan* (A. Azarin, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].

تفاوت ماهیت استعمار غرب و روسیه در ایران

سید رضا حسینی*

چکیده

بخش مهمی از ادبیات تاریخ معاصر ایران، استعمار قدرت‌های خارجی در دوره‌های قاجار و پهلوی را ذیل عنوانی کلی و یکسان تحلیل کرده و تفاوت‌های ماهوی میان الگوهای سلطه را نادیده گرفته است. این پژوهش با رویکردی کیفی و مبتنی بر چارچوب تحلیلی مکتب آنال، با طرح این سوال که تفاوت استعمار غرب و روسیه در ایران چیست به بررسی تطبیقی ماهیت و سازوکارهای نفوذ استعمار غربی و روسیه در ایران می‌پردازد و این پدیده را در بستر ساختارهای بلندمدت سیاسی، فرهنگی و معرفتی تحلیل می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد استعمار غرب الگویی چندلایه و پایدار از سلطه را دنبال می‌کرد که در آن، سازوکارهای سیاسی و اقتصادی با نفوذ فرهنگی و معرفتی درهم‌تنیده بود و از طریق بازتولید ذهنی و نهادی، امکان تداوم سلطه را فراهم می‌ساخت. در مقابل، روسیه عمدتاً به سازوکارهای سیاسی و قدرت سخت متکی بود و هرچند در مقاطعی توانست نفوذ مؤثری اعمال کند، اما به دلیل ماهیت بیرونی، ناپایدار و فاقد پشتوانه فرهنگی-معرفتی این سازوکارها، نفوذ آن تداوم نیافت. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد تفاوت در ماهیت استعمار، عامل اصلی در پایداری استعمار غرب و مقطعی بودن نفوذ روسیه در ایران بوده است.

کلیدواژه‌ها: استعمار، استعمار غرب، استعمار روسیه، استعمار معرفتی، نفوذ سیاسی.

۱. مقدمه

مطالعه پدیده استعمار در ایران دوره قاجار و پهلوی، بدون تفکیک ماهوی میان الگوهای متفاوت سلطه استعماری، به برداشت‌هایی تقلیل‌گرایانه و یکسان‌ساز از نقش قدرت‌های

* استادیار، گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، r.hoseini@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۸

خارجی منجر شده است. در حالی که تجربه تاریخی ایران نشان می‌دهد استعمارگران فعال در این سرزمین، به‌ویژه قدرت‌های غربی (به‌خصوص بریتانیا) و روسیه تزاری و سپس شوروی، از ماهیت، اهداف و سازوکارهای نفوذ کاملاً متفاوتی برخوردار بوده‌اند؛ تفاوتی که پیامدهای عمیق و ماندگاری بر ساختار سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و معرفتی ایران برجای گذاشته است.

استعمار غرب در ایران، برخلاف برداشت‌های صرفاً نظامی یا سیاسی، واجد الگویی چندلایه، هوشمند و بلندمدت از نفوذ بود که هم‌زمان از سازوکارهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی معرفتی بهره می‌گرفت. در این الگو، سلطه صرفاً به اشغال سرزمینی یا فشار دیپلماتیک محدود نمی‌شد، بلکه هدف اصلی، تغییر الگوهای ادراک، بازتعریف هویت، تضعیف بنیان‌های معرفتی بومی و بازسازی نظام معنایی جامعه ایرانی بود. حمایت از جریان‌های فکری و اعتقادی انحرافی، تضعیف مرجعیت دینی و نخبگان بومی، نفوذ در نظام آموزشی و زبانی، تولید گفتمان‌های تحقیر تاریخی و القای عقب‌ماندگی ذاتی، همگی در چارچوب این استعمار فرهنگی معرفتی قابل تحلیل‌اند؛ استعمارگری که بیش از آنکه به فتح سرزمین بیندیشد، به فتح ذهن و معنا توجه داشت.

در مقابل، استعمار روسیه—چه در دوره تزاری و چه در دوران شوروی—علی‌رغم نقش مؤثر در تحولات سیاسی و اقتصادی ایران، اساساً فاقد شرایط، ابزارها و ظرفیت‌های لازم برای نفوذ فرهنگی و معرفتی عمیق در جامعه ایرانی بود. الگوی سلطه روسیه عمدتاً بر قدرت سخت، فشار نظامی، تحمیل قراردادهای سیاسی و امتیازات اقتصادی استوار بود. روسیه نه از جذابیت تمدنی لازم برای تولید هژمونی فرهنگی برخوردار بود، نه توانایی ادغام در لایه‌های اجتماعی، دینی و معرفتی ایران را داشت، و نه قادر بود مانند استعمار غرب، شبکه‌ای از نخبگان وابسته، گفتمان‌های بومی‌شده و سازوکارهای نرم نفوذ را ایجاد کند. از این‌رو، نفوذ روسیه در ایران عمدتاً مقطعی، بیرونی و متکی بر زور باقی ماند و کمتر توانست به بازتولید درونی سلطه منجر شود.

مسئله اصلی این پژوهش از اینجا ناشی می‌شود که در بخش قابل توجهی از ادبیات تاریخی و سیاسی ایران، این تفاوت ماهوی استعمار غرب و روسیه به‌درستی تبیین نشده و اغلب هر دو ذیل عنوان کلی «استعمار خارجی» تحلیل شده‌اند؛ در حالی که پیامدهای استعمار فرهنگی و معرفتی غرب، به‌مراتب عمیق‌تر، ماندگارتر و پیچیده‌تر از فشارهای سیاسی—اقتصادی روسیه بوده است. غفلت از این تمایز، موجب ناتوانی در فهم ریشه‌های

بحران هویت، گسست معرفتی، تضعیف نهادهای بومی و شکل‌گیری وابستگی‌های درونی در تاریخ معاصر ایران می‌شود.

بنابراین، این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش بنیادین است که چرا و چگونه استعمار غرب توانست از مجموعه‌ای کامل از سازوکارهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی-معرفتی برای نفوذ در ایران بهره‌گیرد، در حالی که استعمار روسیه، به‌دلیل محدودیت‌های ساختاری و تمدنی، عمدتاً به ابزارهای اقتصادی و سیاسی متکی باقی ماند؟ تبیین این تفاوت، نه تنها به بازخوانی دقیق‌تر تاریخ استعمار در ایران کمک می‌کند، بلکه امکان فهم بهتر سازوکارهای نفوذ معاصر و شیوه‌های بازتولید سلطه در قالب‌های جدید را نیز فراهم می‌سازد.

۲. پیشینه پژوهش: تمایز الگوهای استعمار در تاریخ معاصر ایران

بررسی ادبیات موجود در حوزه تاریخ معاصر ایران نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌های متعددی پیرامون رقابت‌های قدرت‌های بزرگ در ایران، ذیل مفهوم «بازی بزرگ» (The Great Game)، انجام شده است، اما بخش عمده این آثار بر رویدادهای سیاسی، قراردادهای دیپلماتیک و منازعات نظامی تمرکز داشته‌اند. در این چارچوب، ایران غالباً به‌عنوان «میدان رقابت» میان قدرت‌ها تصویر شده و کمتر به تفاوت‌های ماهوی در الگوی نفوذ این قدرت‌ها پرداخته شده است. با این حال، تدقیق در آثار تحلیلی و انتقادی نشان می‌دهد که می‌توان میان «الگوی نفوذ نرم، تدریجی و معرفتی غرب» و «الگوی سلطه سخت، نظامی و آشکار روسیه» تمایز قائل شد. بر این اساس، پیشینه پژوهش حاضر در سه محور اصلی قابل طبقه‌بندی است:

۱.۲ استعمار غرب: از نفوذ سیاسی تا هژمونی معرفتی

بخش قابل توجهی از متون انتقادی تاریخ معاصر ایران بر این نکته تأکید دارند که استعمار غرب، به‌ویژه بریتانیا، صرفاً به‌دنبال کنترل سیاسی یا منافع اقتصادی نبود، بلکه پروژه‌ای بلندمدت برای ایجاد نوعی «هژمونی معرفتی» و دگرگونی نظام ادراکی جامعه ایرانی را دنبال می‌کرد.

ادوارد سعید در اثر کلاسیک خود شرق‌شناسی استدلال می‌کند که استعمار غرب پیش از آنکه پدیده‌ای نظامی یا سیاسی باشد، شکلی از سلطه گفتمانی است که از طریق بازنمایی شرق به‌عنوان موجودیتی عقب‌مانده، غیرعقلانی و نیازمند هدایت، بستر ذهنی سلطه را

فراهم می‌سازد. اگرچه تمرکز سعید عمدتاً بر جهان عرب است، اما این چارچوب نظری توسط برخی متفکران ایرانی در بستر ایران بومی‌سازی شده است.

جلال آل‌احمد در کتاب غرب‌زدگی، با نگاهی انتقادی، نشان می‌دهد که چگونه غرب توانست از طریق تحقیر تاریخی، القای حس عقب‌ماندگی و بی‌ریشگی فرهنگی، نوعی «وابستگی وجودی» در جامعه ایرانی ایجاد کند؛ وابستگی‌ای که به‌زعم او، هرگز با اشغال نظامی مستقیم—نظیر آنچه روسیه تزاری اعمال می‌کرد—قابل تحقق نبود (آل‌احمد، ۱۳۴۱). در این خوانش، استعمار غرب نه با توپ و تانک، بلکه با تغییر معیارهای «عقلانیت»، «پیشرفت» و «تمدن» عمل می‌کرد. رضا داوری ادرکانی در کتاب «شמה‌ای از تاریخ غرب‌زدگی ما» نگاهی عمیق‌تر و فلسفی‌تر نسبت به آل‌احمد دارد. نویسنده تلاش می‌کند نشان دهد که چگونه پارادایم‌های فکری غرب (مدرنیته) به عنوان تنها حقیقت موجود پذیرفته شده‌اند و این خود نوعی استعمار معرفتی است که اجازه تفکر خارج از چارچوب غربی را نمی‌دهد. داریوش شایگان در کتاب «آسیا در برابر غرب» با نگاهی فلسفی و پدیدارشناسانه به مسئله «نهیلیسم» (نیست‌انگاری) می‌پردازد. او معتقد است که تمدن‌های آسیایی در برخورد با مدرنیته غربی دچار یک شکاف تاریخی شده‌اند و استعمار تنها سیاسی نیست، بلکه «حافظه تاریخی» شرق را دچار اختلال کرده است.

عبدالله شهبازی در مجموعه پژوهشی زرسالاران یهودی و پارسی، استعمار بریتانیا و ایران، با تکیه بر اسناد تاریخی، سازوکارهای پیچیده بریتانیا برای نفوذ در ساختار اجتماعی و نخبگانی ایران را تشریح می‌کند. او نشان می‌دهد که بریتانیا از طریق تأسیس لژهای فراماسونری، حمایت از فرقه‌سازی‌های مذهبی (مانند بابیت و بهائیت) و تربیت نخبگان بومی در مدارس وابسته به میسیونرها، شبکه‌ای از کارگزاران داخلی ایجاد کرد که منافع استعمار را نه از سر اجبار، بلکه به‌مثابه یک «باور عقلانی و موقی» پیگیری می‌کردند (شهبازی، ۱۳۷۷).

در همین راستا، هما ناطق در پژوهش‌های خود پیرامون مدارس خارجی و نهادهای آموزشی نوین در ایران نشان می‌دهد که این نظام آموزشی—که عمدتاً با الگوگیری از غرب و با نقش‌آفرینی مبلغان فرانسوی و انگلیسی شکل گرفت—فراتر از آموزش علوم جدید، به ابزاری برای تغییر ذائقه فرهنگی، زبانی و هویتی نسل جدید ایرانیان بدل شد (ناطق، ۱۳۶۸). این فرآیند، بستر اجتماعی لازم برای پذیرش هژمونی معرفتی غرب را فراهم ساخت.

۲.۲ استعمار روسیه: غلبه زور بر فرهنگ

در مقابل، منابع تاریخی مربوط به روسیه تزاری و حتی اتحاد شوروی، تصویری متفاوت از الگوی نفوذ این قدرت ارائه می‌دهند؛ الگویی که عمدتاً بر زور نظامی، فشار سیاسی و کنترل ارضی استوار بود و فاقد جذابیت فرهنگی و معرفتی پایدار برای جامعه ایرانی به شمار می‌رفت.

فیروز کاظم‌زاده در اثر کلاسیک روس و انگلیس در ایران، رقابت این دو قدرت را به‌دقت ترسیم کرده و نشان می‌دهد که ابزار اصلی روسیه، تهدید نظامی، اشغال سرزمینی و تحمیل قراردادهایی نظیر گلستان و ترکمانچای بوده است. در تحلیل او، روسیه فاقد آن ظرافت دیپلماتیک و توان نفوذ فرهنگی است که بریتانیا از آن برخوردار بود و همین امر، نفوذ این قدرت را ناپایدار و وابسته به حضور نظامی می‌کرد.

محمود محمود در تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم بارها تأکید می‌کند که نفوذ روسیه در ایران ماهیتی مقطعی و وابسته به حضور قزاق‌ها و نیروهای نظامی داشت و نتوانست به لایه‌های عمیق اجتماعی و فرهنگی نفوذ کند (محمود، ۱۳۲۸). برخلاف بریتانیا که توانست سبک زندگی، زبان و آداب خود را به نماد «تمدن» بدل سازد، روسیه تزاری الگویی جذاب برای طبقه متوسط و نخبگان ایرانی ارائه نکرد.

۳. شکاف در ادبیات موجود و ضرورت پژوهش حاضر

با وجود غنای منابع یادشده، ادبیات موجود با چند کاستی اساسی مواجه است:

نخست، عدم تفکیک ماهوی الگوهای استعمار؛ بسیاری از آثار کلاسیک تاریخ‌نگاری ایران، از جمله پژوهش‌های نیکی کدی، هر دو قدرت را ذیل مفهوم کلی «امپریالیسم» بررسی می‌کنند و تفاوت‌ها را صرفاً در سطح منافع سیاسی می‌بینند، نه در سطح ماهیت، ابزار و ظرفیت تمدنی.

دوم، غفلت از بُعد معرفتی نفوذ؛ در حالی که مطالعات پسااستعماری در سطح جهانی بر «قدرت/دانش» و «هژمونی فرهنگی» تأکید دارند، تاریخ‌نگاری ایران همچنان تحت سیطره تحلیل‌های سیاسی و اقتصادی است. برای مثال، محمدعلی همایون کاتوزیان در اقتصاد سیاسی ایران تمرکز خود را بر استبداد داخلی و چرخه دولت-جامعه

می‌گذارد و کمتر به تفاوت الگوهای استعماری روس و غرب می‌پردازد (کاتوزیان، ۱۳۶۶)

سوم، تقلیل نفوذ غرب به توطئه سیاسی؛ بسیاری از متون، نفوذ بریتانیا را صرفاً در قالب مداخلات سیاسی مستقیم تحلیل می‌کنند و از فرآیند بلندمدت «تغییر ذهنیت»، «استعمار ناخودآگاه» و درونی‌شدن معیارهای غربی غفلت می‌ورزند؛ فرآیندی که به مراتب عمیق‌تر و پایدارتر از اشغال نظامی روسیه بوده است.

در مجموع، ادبیات موجود اگرچه عناصر مهمی چون جنگ‌های ایران و روس، نفوذ فراماسونری، غرب‌زدگی و رقابت قدرت‌های بزرگ را به‌صورت پراکنده بررسی کرده است، اما فاقد یک چارچوب نظری منسجم برای پاسخ به این پرسش بنیادین است که: چرا غرب توانست ذهن و نظام ادراکی ایرانیان را متأثر سازد، در حالی که روسیه عمدتاً به تهدید سرزمینی و فشار نظامی محدود ماند؟

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از مفاهیم «هژمونی» نزد گرامشی و «قدرت/دانش» در اندیشه فوکو، و با تمرکز بر تفاوت‌های ساختاری و تمدنی قدرت‌های استعماری، می‌کوشد این خلأ تحلیلی را در تاریخ معاصر ایران پر کند و الگوی متفاوت نفوذ غرب و روسیه را به‌صورت نظام‌مند تبیین نماید.

۴. چارچوب مفهومی

۱.۴ استعمار (Colonialism)

استعمار به فرایندی اطلاق می‌شود که طی آن یک قدرت خارجی با بهره‌گیری از سازوکارهای سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی و معرفتی، کنترل مستقیم یا غیرمستقیم یک جامعه را در جهت تأمین منافع خود اعمال می‌کند. در رویکردهای نوین، استعمار صرفاً به اشغال سرزمینی محدود نمی‌شود، بلکه شامل کنترل ساختارهای دانایی، معنا و هویت نیز هست. این پدیده پس از استقلال رسمی ملت‌ها، در قالب «استعمار نو» تداوم می‌یابد که طی آن سلطه نه با حضور نظامی، بلکه از طریق وابستگی‌های ساختاری به اقتصاد سرمایه‌داری جهانی و نفوذ فرهنگی اعمال می‌شود. در امتداد این وضعیت، «پسااستعمار» نه به معنای پایان قطعی دوران استعمار، بلکه به مثابه رویکردی انتقادی برای واکاوی میراث

تفاوت ماهیت استعمار غرب و روسیه در ایران (سید رضا حسینی) ۳۵۹

پایدار این مناسبات قدرت بر فرهنگ، روان و تاریخ جوامع فرودست و چگونگی تداوم
گفتمان‌های استعماری در عصر حاضر فهمیده می‌شود. (Loomba, 2015, pp. 7-12)

۱.۱.۴ استعمار غرب

استعمار غرب (به‌ویژه مدل‌های بریتانیایی و فرانسوی) غالباً ماهیتی دریایی و فراسرزمینی
(Overseas) داشت که منجر به تفکیک جغرافیایی، حقوقی و اداری آشکار میان «متروپل»
(کشور مادر) و «مستعمره» می‌شد. ویژگی محوری این الگوی سلطه، اتکا بر شکاف
فرهنگی و نژادی بنیادین میان استعمارگران و بومیان بود که در آن اقلیتی خارجی با تکیه بر
برتری نظامی و ایدئولوژیک، ساختارهای سیاسی و اقتصادی جوامع میزبان را جهت انباشت
سرمایه و تأمین منافع مرکز تسخیر کرده و هرگونه حق تعیین سرنوشت را از ساکنان اصلی
سلب می‌کردند. (Osterhammel, 2005, pp. 16-17)

۲.۱.۴ استعمار روسیه

استعمار روسیه برخلاف الگوهای دریایی و گسسته غربی، ماهیتی بری و پیوسته
(Contiguous) داشته که موجب درهم‌تنیدگی جغرافیایی و ابهام در مرزهای میان «متروپل» و
«مستعمره» شده است. این ساختار امپریالیستی غالباً مبتنی بر مکانیسم «استعمار داخلی»
عمل می‌کرده، بدین معنا که دولت مرکزی با اعمال دیوان‌سالاری نظامی و امنیتی شدید،
سرزمین‌های پیرامونی و حتی جمعیت‌های خودی را به‌عنوان منابعی برای استخراج ثروت
و نیروی انسانی تحت انقیاد درمی‌آورد. ویژگی بنیادین دیگر این نظام، تلاش مستمر برای
همگون‌سازی فرهنگی و هویتی (Russification) و تحمیل زبان و مذهب روسی بر اقوام
متکثر بود که همواره با توجیهات ایدئولوژیک نظیر «رسالت تمدن‌سازی» یا «دفاع
پیشگیرانه» مشروعیت‌بخشی می‌شد. (Etkind, 2011, pp. 14-19)

۳.۱.۴ استعمار معرفتی (Epistemic Colonialism)

استعمار معرفتی به سلطه‌ای اشاره دارد که از طریق کنترل تولید دانش، تعریف واقعیت و
تعیین چارچوب‌های شناختی اعمال می‌شود و موجب به حاشیه رفتن دانش بومی می‌گردد.
در این فرایند، دانش و جهان‌بینی مدرن غربی به‌عنوان تنها شکل معتبر، عینی و جهان‌شمول
«علم» بازنمایی می‌شود، در حالی که سایر شیوه‌های دانستن و نظام‌های معرفتی بومی، به

مثابه خرافه، سنت یا باورهای غیرعقلانی طرد و نامرئی می‌گردند؛ پدیده‌ای ویرانگر که در ادبیات انتقادی از آن تحت عنوان «معرفت‌کشی» (Epistemicide) یاد می‌شود. (Santos, 2014, p. 92)

۲.۴ تفاوت ماهوی الگوهای استعمار

تفاوت ماهوی به اختلافی ساختاری و بنیادین در منطق اعمال قدرت، ابزارهای نفوذ و اهداف بلندمدت سلطه اشاره دارد. در این پژوهش، تفاوت ماهوی الگوهای استعمار به این معناست که:

استعمار غرب: هژمونیک، چندلایه، پایدار و معرفتی
استعمار روسیه: قهری، تک‌بعدی، ناپایدار و فاقد عمق فرهنگی-معرفتی

۵. چارچوب نظری پژوهش: دیالکتیک هژمونی معرفتی غرب و سلطه قهرآمیز روسیه

تبیین تمایز ماهوی میان الگوی نفوذ استعمار غرب و روسیه در ایران، مستلزم عبور از نظریه‌های کلاسیک روابط بین‌الملل دولت‌محور و مبتنی بر قدرت سخت است؛ چراکه این نظریه‌ها توان توضیح ابعاد نرم، فرهنگی و معرفتی سلطه را ندارند. از این رو، پژوهش حاضر از یک چارچوب نظری ترکیبی بهره می‌گیرد که سطوح مختلف قدرت (سخت و نرم) و لایه‌های عینی و ذهنی سلطه را به صورت هم‌زمان تحلیل می‌کند.

این چارچوب بر تلفیق سه رویکرد نظری استوار است:

نخست، نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی برای تبیین منطق نفوذ غرب. گرامشی با تمایز میان «سلطه» مبتنی بر اجبار و «هژمونی» مبتنی بر رضایت، امکان توضیح نفوذ پایدار غرب را از طریق تسخیر جامعه مدنی، تولید رضایت و درونی‌سازی ارزش‌ها فراهم می‌سازد. (نای، جوزف، ۱۳۸۹) در این چارچوب، استعمار غربی در ایران کوشید جهان‌بینی خود را به مثابه «عقل سلیم» مسلط بازتولید کند، درحالی‌که نفوذ روسیه عمدتاً در سطح سلطه سیاسی و قهرآمیز باقی ماند.

دوم، نظریه قدرت/دانش میشل فوکو و شرق‌شناسی ادوارد سعید برای تحلیل بُعد معرفتی استعمار غرب به کار گرفته می‌شود. (سعید، ادوارد، ۱۳۹۷) این رویکرد نشان

می‌دهد که استعمار غرب صرفاً پدیده‌ای سیاسی یا اقتصادی نبود، بلکه از طریق تولید گفتمان، بازنمایی معرفتی و اعمال خشونت اپیستمیک، به بازتعریف هویت و تاریخ جامعه ایرانی پرداخت و سلطه خود را طبیعی، ضروری و اجتناب‌ناپذیر جلوه داد؛ ظرفیتی که روسیه فاقد آن بود.

سوم، برای تبیین الگوی رفتاری روسیه، از مفهوم قدرت سخت و فقدان قدرت نرم در اندیشه جوزف نای استفاده می‌شود. (نای، جوزف، ۱۳۹۲) بر این اساس، روسیه به دلیل کمبود جذابیت فرهنگی، گفتمانی و تمدنی، ناگزیر به اتکا بر ابزارهای قهرآمیز، فشار نظامی و مداخله مستقیم سیاسی بود؛ سازوکارهایی که اگرچه در کوتاه‌مدت مؤثر بودند، اما قابلیت تداوم و بازتولید درونی نداشتند.

برآیند این سنتز نظری نشان می‌دهد ایران نه با «استعمار واحد»، بلکه با دو فناوری متفاوت قدرت مواجه بوده است: الگویی غربی که ذهن، معنا و نظام معرفتی را هدف گرفت و به وابستگی پایدار انجامید، و الگویی روسی که بدن و سرزمین را موضوع سلطه قرار داد و نفوذی مقطعی و ناپایدار بر جای گذاشت.

۶. روش‌شناسی پژوهش: رویکرد تحلیلی مبتنی بر مکتب آنال

این پژوهش از رویکرد تاریخ‌نگاری تحلیلی - ساختارگرا مبتنی بر مکتب فرانسوی آنال بهره می‌برد؛ رویکردی که با عبور از محدودیت‌های تاریخ‌نگاری سنتی رویدادمحور، امکان تحلیل نفوذ نرم، دگرگونی‌های معرفتی و سازوکارهای ماندگار سلطه را در سطوح زمانی و ساختاری متفاوت فراهم می‌سازد. هرچند نقدهای جدی‌ای از جمله اروپامحوری و بی‌اعتنایی نسبی به جوامع غیراروپایی - به این مکتب وارد شده است، (کریمی، بهزاد، ۱۳۸۹، ص ۱۸۵) اما با توجه به مسئله پژوهش، این روش همچنان مناسب‌ترین چارچوب تحلیلی به شمار می‌آید.

۱. مدل سه‌سطحی زمان تاریخی (فرناند برودل)

بر اساس الگوی فرناند برودل، تاریخ در سه لایه زمانی قابل تحلیل است. (Braudel, F. 1972) که در این پژوهش برای تفکیک الگوهای نفوذ روسیه و غرب در ایران به کار گرفته می‌شود:

الف) زمان کوتاه‌مدت (رویدادها)

این سطح شامل وقایع سیاسی، نظامی و دیپلماتیک کوتاه‌مدت است. نفوذ روسیه عمدتاً در این لایه باقی ماند؛ از جمله جنگ‌های ایران و روس، عهدنامه ترکمانچای، اولتیماتوم ۱۹۱۱، و اشغال نظامی برخی مناطق. این رخدادها اگرچه شوک‌آور بودند، اما به تغییر پایدار در ساختارهای ذهنی و اجتماعی ایران منجر نشدند.

ب) زمان میان‌مدت (هم‌پوندی‌های اجتماعی - نهادی)

این سطح به چرخه‌های اقتصادی، نهادها و تحولات اجتماعی می‌پردازد. در این لایه، رقابت نهادی روسیه و غرب آشکار می‌شود؛ مانند تقابل بانک استقراضی روس با بانک شاهنشاهی ایران یا امتیازات اقتصادی متعارض. تحلیل نشان می‌دهد که غرب به واسطه نهادسازی پایدار، در این سطح موفق‌تر از روسیه عمل کرد، در حالی که نفوذ روسیه عمدتاً به باج‌گیری و فشار سیاسی محدود ماند.

ج) زمان بلندمدت (ساختارها / بلند مدت)

این عمیق‌ترین سطح تاریخ شامل باورها، جهان‌بینی‌ها و ساختارهای دیرپای ذهنی است. (Braudel, F. 1980) نفوذ غرب اساساً در این لایه تحقق یافت؛ از طریق دگرگونی نظام آموزشی، زبان اداری و علمی، الگوهای زیست روزمره و بازتعریف مفاهیمی چون «ترقی»، «تجدد» و «شهروندی». استدلال اصلی پژوهش آن است که غرب توانست به بخشی از Longue Durée تاریخ ایران تبدیل شود، در حالی که نفوذ روسیه در سطح رویدادها باقی ماند و تداوم نیافت.

۲. تاریخ ذهنیت‌ها

پژوهش حاضر از رویکرد «تاریخ ذهنیت‌ها» در مکتب آنال (فور و بلوک) بهره می‌گیرد؛ رویکردی که به جای تمرکز بر کنش نخبگان سیاسی، به بررسی ساختارهای ادراکی و «تجهیزات ذهنی» جامعه می‌پردازد. (فضلی نژاد، احمد، ۱۳۸۷، ص ۷۴) بر این اساس، نشان داده می‌شود که غرب با تولید حس حقارت تمدنی و هم‌ارزسازی «ترقی» با «غربی شدن»، در سطح ذهنیت ایرانیان نفوذ کرد؛ در حالی که روسیه، به دلیل فقدان جذابیت فرهنگی و تصویر ذهنی خشن و بیگانه، از نفوذ معرفتی بازماند.

۳. تاریخ مسئله‌محور

این پژوهش از رویکرد تاریخ مسئله‌محور مکتب آنال تبعیت می‌کند که تاریخ را نه روایت وقایع، بلکه پاسخ به یک پرسش می‌داند. (Bloch, M. 1953) مسئله محوری پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: چرا با وجود قدرت سخت قابل توجه روسیه، نفوذ فرهنگی و معرفتی پایدار در ایران به غرب تعلق گرفت؟ این رویکرد امکان تمرکز تحلیلی بر داده‌های معنادار و پرهیز از توصیف رویدادهای غیرمرتبط را فراهم می‌سازد.

۷. تفاوت در ماهیت استعمار غرب و روسیه در ایران

در این بخش، سازوکارهای اقتصادی و سیاسی استعمار غرب و روسیه در ایران را به صورت تطبیقی ارزیابی می‌کنیم. هدف اصلی، نشان‌دادن این نکته است که تفاوت در سازوکارها، ریشه در تفاوت در ماهیت استعمار غرب و روسیه دارد، نه صرفاً در شدت یا گستره نفوذ آن‌ها. بر این اساس، توضیح داده می‌شود که چگونه استعمار غرب با تکیه بر سازوکارهای پیچیده، نهادمند و «نامرئی» توانست نفوذی پایدار، چندلایه و بازتولیدشونده ایجاد کند، در حالی که استعمار روسیه عمدتاً به ابزارهای مستقیم، سخت و عریان اقتصادی - سیاسی متکی بود. در این چارچوب، استدلال می‌شود که استعمار روسیه به دلیل ماهیت غیراندیشگانی، غیرفلسفی و فاقد پروژه معرفتی منسجم، تنها در حوزه سازوکارهای اقتصادی و سیاسی امکان رقابت با غرب را داشت؛ آن هم عمدتاً از طریق فشار نظامی، وام‌های سیاسی، کنترل درآمدهای دولتی، مداخله مستقیم در ساخت قدرت و جلوگیری از توسعه ساختاری. در مقابل، روسیه توان ورود مؤثر به حوزه فرهنگی و معرفتی را نداشت و نتوانست نظامی از مفاهیم، نهادها و ارزش‌ها را تولید کند که سلطه‌اش را درونی، مشروع و پایدار سازد. به همین دلیل، در حالی که استعمار غرب از مسیر فرهنگ، دانش، قانون، نهادهای مدرن و بازتولید هژمونی فکری توانست نفوذ خود را فراتر از تغییر دولت‌ها و رژیم‌ها تداوم بخشد، نفوذ روسیه عمدتاً شاه‌محور، قهری و ناپایدار باقی ماند؛ نفوذی که با تضعیف قدرت سخت یا تغییر موازنه سیاسی، به سرعت فرومی‌پاشید. این تفاوت بنیادین، کلید فهم تمایز میان استعمار غرب و روسیه در ایران و نحوه عمل آن‌ها در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی است.

۱.۷ سازوکارهای اقتصادی استعمار غرب (بریتانیا) در ایران

استعمار غرب، به‌ویژه بریتانیا، در ایران عمدتاً بر منطق «امپریالیسم تجارت آزاد» استوار بود؛ منطقی که هدف آن نه تصرف سرزمینی مستقیم، بلکه ادغام ساختاری اقتصاد ایران در نظام جهانی سرمایه‌داری به‌مثابه بازاری مصرفی برای کالاهای صنعتی غرب و منبعی برای تأمین مواد خام ارزان بود. در این چارچوب، سلطه اقتصادی از طریق مجموعه‌ای از سازوکارهای نهادی، حقوقی و مالی اعمال شد که در مجموع، استقلال اقتصادی ایران را تضعیف و مسیر توسعه درون‌زا را مسدود می‌کرد.

نخستین و مهم‌ترین ابزار نفوذ اقتصادی بریتانیا، اخذ امتیازات انحصاری بود. دولت‌های قاجار، به‌دلیل ضعف ساختاری، بحران مالی مزمن و فقدان دستگاه اداری مدرن، با روی کار آوردن عده‌ای دست‌نشانده و پرداخت مبالغی ناچیز یا وام‌های کوتاه‌مدت، حقوق انحصاری بهره‌برداری از منابع طبیعی، زیرساخت‌ها و بخش‌های کلیدی اقتصاد را به سرمایه‌داران و شرکت‌های بریتانیایی واگذار می‌کردند. (محدث، میرهاشم، ۱۳۸۰، ۱۱) امتیاز رویتر (۱۸۷۲)، که لرد کرزن آن را «بزرگ‌ترین واگذاری منابع یک کشور به بیگانه» توصیف کرد، (کرزن، جرج ناتانیل، ۱۳۷۳، ۶۲۲) اگرچه در پی مخالفت‌های داخلی و فشارهای خارجی لغو شد، اما به‌مثابه الگویی ساختاری، راه را برای اعطای امتیازات بعدی هموار ساخت. امتیاز تنباکو (رژی) نمونه‌ای دیگر از این سازوکار بود که با انحصاری کردن خرید و فروش توتون و تنباکو، نه تنها معیشت گسترده‌ای از تولیدکنندگان و تجار داخلی را تهدید کرد، بلکه با واکنش اجتماعی و سیاسی کم‌سابقه‌ای مواجه شد. در نهایت، امتیاز نفت داری (۱۹۰۱) را باید حیاتی‌ترین و ماندگارترین نمونه دانست؛ امتیازی که کنترل شریان اصلی اقتصاد ایران را برای دهه‌ها در اختیار بریتانیا قرار داد و نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری اقتصاد وابسته نفتی ایفا کرد.

دومین سازوکار اساسی، کنترل نظام پولی و مالی از طریق تأسیس نهادهای بانکی بود. بریتانیا با ایجاد «بانک شاهی ایران» (Imperial Bank of Persia) در سال ۱۸۸۹، عملاً نبض مالی کشور را در دست گرفت. اعطای حق انحصاری انتشار اسکناس به این بانک، به‌معنای واگذاری یکی از بنیادی‌ترین مظاهر حاکمیت اقتصادی به یک نهاد خارجی بود. (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۷۱) افزون بر این، بانک شاهی با تعیین نرخ ارز و مدیریت عرضه پول، قادر بود موازنه تجاری داخلی را به نفع منافع بریتانیایی تغییر دهد و از این طریق، الگوهای تجارت و مصرف در ایران را در راستای نیازهای اقتصاد متروپل شکل دهد.

سومین بُعد مهم سلطه اقتصادی غرب، تخریب صنایع بومی از طریق واردات گسترده کالاهای صنعتی بود. قراردادهای گمرکی نابرابر، به‌ویژه پس از عهدنامه ترکمانچای، تعرفه‌های وارداتی را در سطحی ثابت و پایین نگه می‌داشت. این وضعیت، ابتدا به نفع روسیه و سپس، بر اساس اصل «دول کامله‌الوداد»، به سود بریتانیا نیز تعمیم یافت. در نتیجه، بازار ایران با کالاهای صنعتی ارزان‌قیمت، به‌ویژه منسوجات تولید منچستر، اشباع شد. پیامد این روند، ورشکستگی تدریجی کارگاه‌های نساجی و صنایع دستی سنتی — از جمله شعربافی کاشان و شالبافی کرمان — و بیکاری گسترده پیشه‌وران شهری بود؛ امری که ساختار اجتماعی-اقتصادی شهرهای ایران را به‌شدت متأثر ساخت.

در نهایت، بریتانیا به ایجاد زیرساخت‌های گزینشی در ایران پرداخت؛ زیرساخت‌هایی که برخلاف ظاهر توسعه‌گرایانه‌شان، نه در خدمت توسعه متوازن کشور، بلکه در راستای نیازهای راهبردی امپراتوری طراحی شده بودند. احداث خطوط تلگراف عمدتاً با هدف اتصال هند به اروپا و تسهیل ارتباطات امپراتوری صورت گرفت. (فوران، ۱۳۹۴، ۱۸۲) جاده‌سازی و بهبود مسیرهای ارتباطی نیز بیش از آنکه به یکپارچگی اقتصاد ملی یاری رساند، انتقال مواد خام از مناطق داخلی به بنادر جنوبی و تأمین امنیت مسیرهای تجاری بریتانیا را تسهیل می‌کرد. بدین‌ترتیب، زیرساخت‌ها به ابزاری برای تعمیق وابستگی اقتصادی، نه توانمندسازی ساختاری ایران، بدل شدند.

۲.۷ سازوکارهای نفوذ اقتصادی روسیه تزاری در ایران

الگوی نفوذ روسیه تزاری در ایران، برخلاف استعمار غربی از منطق اقتصادی متفاوتی پیروی می‌کرد. ماهیت نسبتاً بسته، دولتی و کم‌تحرک اقتصاد روسیه، همراه با هم‌مرزی جغرافیایی با ایران و ملاحظات امنیتی، موجب شد که نفوذ این قدرت بیش از آنکه تجاری و بازارمحور باشد، واجد ماهیتی سیاسی-نظامی و مبتنی بر کنترل مستقیم دولت مرکزی ایران شود. (احمدی اختیار، دهقان نژاد، ۱۳۸۸، ص ۸) در این چارچوب، ابزارهای اقتصادی نه به‌منظور ادغام ایران در بازار جهانی، بلکه در راستای مهار توسعه و تثبیت حوزه نفوذ روسیه به کار گرفته شدند.

یکی از مهم‌ترین سازوکارهای روسیه، اعطای وام‌های دولتی کمرشکن به شاهان قاجار بود. برخلاف بریتانیا که عمدتاً از طریق سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و شرکت‌های امتیازدار عمل می‌کرد، دولت روسیه مستقیماً به دربار قاجار وام اعطا می‌نمود. این وام‌ها

اغلب صرف هزینه‌های غیرمولد، به‌ویژه سفرهای پرخرج شاهان به اروپا، می‌شد و بازپرداخت آن‌ها از محل درآمد گمرکات شمال ایران تضمین می‌گردید. در نتیجه، گمرکات مناطق شمالی — که از مهم‌ترین منابع درآمد دولت به‌شمار می‌رفتند — عملاً تحت کنترل روسیه قرار گرفتند و استقلال مالی دولت ایران بیش از پیش تضعیف شد.

در امتداد این سیاست، روسیه به تأسیس بانک استقراضی روس اقدام کرد که در رقابت مستقیم با بانک شاهی بریتانیا قرار داشت. (ایوانف، ۱۳۵۴، ۱۳) با این حال، کارکرد این بانک با منطق بانکداری تجاری متفاوت بود. بانک استقراضی بیش از آنکه نهادی سودمحور باشد، ابزاری سیاسی به‌شمار می‌رفت که از طریق اعطای وام به رجال سیاسی، شاهزادگان و مالکان بزرگ، شبکه‌ای از وابستگی و بدهکاری ایجاد می‌کرد. وثیقه‌گرفتن املاک و دارایی‌های این افراد، امکان اعمال فشار و باج‌گیری سیاسی را در مواقع حساس برای روسیه فراهم می‌ساخت و بدین ترتیب، نفوذ این قدرت را به درون ساخت قدرت و نخبگان اجتماعی ایران گسترش می‌داد. (مستوفی، ۱۳۴۳، ۴۵۵)

سومین بُعد اساسی نفوذ اقتصادی روسیه را باید در ممانعت فعال از توسعه زیرساختی ایران جست‌وجو کرد؛ روسیه تزاری به‌طور جدی نگران آن بود که توسعه زیرساخت‌هایی نظیر راه‌آهن، زمینه نفوذ عمیق‌تر بریتانیا را تا مرزهای جنوبی روسیه فراهم کند. در همین راستا، توافق‌نامه منع احداث راه‌آهن (۱۸۹۰) به ایران تحمیل شد که بر اساس آن، دولت ایران متعهد گردید برای مدت ده سال — که بعدها تمدید نیز شد — هیچ خط آهنی احداث نکند. (کاظم زاده، ۱۳۵۴، ۲۲۲) این سیاست، اقتصاد ایران را برای دهه‌ها از یکی از اساسی‌ترین پیش‌شرط‌های توسعه و یکپارچگی ملی محروم ساخت و عقب‌ماندگی ساختاری کشور را تشدید کرد.

در نهایت، روسیه برای حفظ و گسترش سهم خود در بازارهای شمال ایران، به سیاست دامپینگ کالا متوسل شد. دولت روسیه با پرداخت یارانه‌های مستقیم، کالاهایی نظیر قند، شکر و نفت سفید را با قیمتی کمتر از هزینه واقعی تولید در بازار ایران عرضه می‌کرد. هدف از این اقدام، نه سودآوری اقتصادی، بلکه حذف رقبا — به‌ویژه کالاهای باکیفیت‌تر انگلیسی — و تثبیت سلطه تجاری روسیه در مناطق شمالی کشور بود. (کرزن، ج ۲، ۱۳۷۳، ۶۶۲) این سیاست نیز، همچون سایر سازوکارها، به تضعیف تولید داخلی و تشدید وابستگی بازار ایران انجامید.

۳.۷ تفاوت‌های بنیادین الگوی نفوذ غرب و روسیه در ایران

اگرچه هم بریتانیا و هم روسیه تزاری اهدافی استعماری را در ایران دنبال می‌کردند، اما در ماهیت، روش‌ها و منطق اعمال سلطه تفاوت‌های بنیادینی میان آن‌ها وجود داشت. استعمار غربی — به‌ویژه در الگوی بریتانیایی — بر سازوکار «نفوذ نامرئی» استوار بود؛ نفوذی که از طریق قراردادهای حقوقی، امتیازات اقتصادی، بانکداری، تجارت آزاد و نهادهای به‌ظاهر مدرن اعمال می‌شد. در این الگو، بدون نیاز به حضور نظامی گسترده، ساختار اقتصاد ایران به‌گونه‌ای بازآرایی گردید که جریان انتقال ثروت از پیرامون به مرکز (بر اساس منطق نظام مرکز-پیرامون) به‌صورت پایدار تضمین شود.

در مقابل، الگوی نفوذ روسیه ماهیتی «سخت، خشن و مستقیم» داشت. این الگو بر بدهکارسازی دولت مرکزی، اعمال فشار سیاسی بر نخبگان، جلوگیری آگاهانه از صنعتی‌شدن و اتکای مداوم به تهدید یا مداخله نظامی استوار بود. به‌جای ادغام فعال ایران در اقتصاد جهانی، روسیه ترجیح می‌داد ایران در وضعیتی نیمه‌منجمد، وابسته و توسعه‌نیافته باقی بماند تا به‌مثابه منطقه حائل (Buffer Zone) امنیتی عمل کند.

ترکیب هم‌زمان دو سازوکار سلطه — فشار سیاسی و نظامی روسیه از شمال و نفوذ تجاری و مالی غرب از جنوب — ساختار اقتصادی و سیاسی ایران را در وضعیت نیمه‌استعماری متزلزلی قرار داد. در چنین شرایطی، فعالیت سرمایه‌داران روسی و انگلیسی نه صرفاً در پی سود اقتصادی، بلکه در خدمت تحکیم موقعیت سیاسی دولت‌های متبوعشان بود؛ به‌گونه‌ای که گسترش مبادلات خارجی و وابستگی مالی دولت مرکزی به بانک‌های شاهنشاهی و استقراضی، شبکه‌های ارتباطی محدود، و جلوگیری از شکل‌گیری نهادهای صنعتی مستقل، همگی به تضعیف پایه‌های اقتصاد درون‌زا انجامید. حاصل این منگنه دوگانه، نابودی تدریجی تولید داخلی، فقر گسترده و شکل‌گیری نوعی وابستگی ساختاری بود که مسیر نوسازی جامعه ایرانی را منحرف کرد و آثار آن تا دهه‌ها بعد، در تداوم توسعه‌نیافتگی اقتصادی و سیاسی کشور باقی ماند. (اشرف، ۱۳۵۹، ۶۸-۶۹)

۴.۷ سازوکارهای سیاسی متفاوت استعمار غرب و روسیه

در بررسی تاریخ سیاسی معاصر ایران، رقابت امپریالیستی روسیه و بریتانیا در قالب آنچه «بازی بزرگ» نام گرفته است، دو الگوی متمایز از استعمار سیاسی را آشکار می‌کند. با وجود تفاوت در خاستگاه، منطق و ابزارهای اعمال قدرت، هدف نهایی هر دو قدرت —

یعنی مهار استقلال ایران و حفظ آن به عنوان منطقه حائل میان حوزه‌های نفوذشان — مشترک بود. (Bhat, 2020, p. 125-133) با این حال، تفاوت در سازوکارهای سیاسی و شیوه‌های نفوذ، پیامدهای متفاوتی بر پایداری و عمق سلطه هر یک بر ایران بر جای گذاشت.

۱.۴.۷ شباهت‌های راهبردی در سازوکارهای سیاسی

با وجود رقابت ژئوپولیتیک، سیاست‌های روسیه و بریتانیا در قبال ایران در برخی اصول بنیادین همگرایی داشتند. نخستین وجه اشتراک، تضعیف دولت مرکزی بود. هر دو قدرت، از قدرت‌یابی یک دولت ملی مقتدر در ایران بیم داشتند و چنین وضعی را تهدیدی برای منافع خود تلقی می‌کردند؛ مگر در صورت آنکه دولت مذکور دست‌نشانده یا همسو با آنان باشد. در نتیجه، استمرار ضعف ساختاری حاکمیت ایرانی، برای هر دو امپراتوری تضمین‌کننده یک «منطقه حائل امن» محسوب می‌شد.

دومین بُعد نفوذ مشترک، دخالت مستقیم در دربار و فرآیند انتخاب مقامات سیاسی بود. هیچ صدراعظمی بدون تأیید ضمنی سفارت‌های روس و انگلیس توان دوام نداشت و حتی تعیین و لیعهد گاهی با فشار یا مصلحت‌سنجی دو سفارت انجام می‌گرفت. افزون بر این، تحمیل امتیاز مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) و تشکیل شبکه‌ای از مستمری‌بگیران در میان شاهزادگان، روحانیون و دیوان‌سالاران، نفوذ سیاسی و حقوقی این دو قدرت را نهادینه کرد و بخشی از طبقه نخبگان را به عوامل واسط قدرت‌های خارجی بدل ساخت. (رائین، ۱۳۵۵، ۹-۱۳)

۲.۴.۷ تفاوت‌های سازوکارهای سیاسی

تفاوت اصلی در کیفیت اعمال نفوذ بود: روسیه بر قدرت سخت و اجبار سیاسی-نظامی تکیه داشت، حال آنکه بریتانیا از قدرت نرم، تنازعات درونی و راهبرد نفوذ نامرئی بهره می‌گرفت.

۱.۲.۴.۷ الگوی روسیه: سیاست مشت آهنین

روسیه تزاری، که خود نظامی استبدادی داشت، از اقتدار مطلق شاهان قاجار به‌عنوان بهترین تضمین نفوذش حمایت می‌کرد و با هر نوع گرایش به قانون‌گرایی یا مشروطیت مخالفتی

صریح داشت. بریگاد قزاق، که فرماندهانش افسران روسی بودند، مهم‌ترین ابزار این نفوذ محسوب می‌شد؛ نیرویی که هم گارد شخصی شاه بود و هم ابزار سرکوب جنبش‌های مردمی. در جریان انقلاب مشروطه، سیاست روسیه به شکل آشکار «ضدمردمی» و «ضدمشروطه» بروز یافت؛ لشکرکشی لیاخوف روسی و به توپ بستن مجلس نمونه بارز این رویکرد سرکوبگرانه بود. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۴۹، ۱۸۱)

استراتژی سیاسی روسیه بر شاه‌محوری استوار بود: اگر شاه را در کنترل داشته باشند، کشور نیز در اختیارشان خواهد بود. این منطق باعث شد نفوذ روسیه بیش از هر چیز به شخص پادشاه وابسته باشد و از عمق اجتماعی برخوردار نباشد.

۲.۲.۴.۷ الگوی بریتانیا: سیاست نفوذ نامرئی و مدیریت تضادها

در مقابل، بریتانیا سازوکاری پیچیده‌تر و چندلایه‌تر در پیش گرفت. این کشور علاوه بر رابطه با دربار، با گروه‌های مخالف شاه، رؤسای ایلات، روحانیون و روشنفکران نیز ارتباط برقرار می‌کرد و از سیاست موسوم به ملوک‌الطوایفی سازمان‌یافته بهره می‌برد. در جنوب ایران، بریتانیا با چهره‌هایی چون شیخ خزعل در خوزستان، قوام‌الملک در فارس و خوانین بختیاری قراردادهای مستقیم می‌بست و عملاً دولت مرکزی را به حاشیه می‌راند. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۴۹، ۲۱۴)

در کنار این نفوذ سیاسی، بریتانیا از سازوکارهای فکری و شبکه‌ای نیز بهره گرفت. تأسیس لژهای فراماسونری در تهران و برخی شهرها (از جمله لژ بیداری) ابزاری بود برای جذب و جهت‌دهی روشنفکران در مسیر منافع غربی. همچنین، برخلاف روسیه، بریتانیا به شکلی تاکتیکی از جنبش مشروطه حمایت کرد و با پناه دادن به مشروطه‌خواهان در سفارت، وجهه «حامی آزادی» برای خود ساخت؛ در حالی که هدف واقعی آن تضعیف سلطنتی بود که بیش از حد به روسیه نزدیک شده بود. شبکه جاسوسی منظم و چندسطحی بریتانیا در ایران نیز ابزار محوری در حفظ این نفوذ پیچیده به‌شمار می‌رفت.

۳.۴.۷ تأثیر تفاوت در رویکردها بر پایداری سلطه

تفاوت در نوع و منطق نفوذ، پیامدهایی عمیق در میزان ماندگاری و بازتولید سلطه بر جای گذاشت.

۱.۳.۴.۷ شکنندگی نفوذ روسیه

سیاست روسی مبتنی بر اجبار و عدم مشروعیت اجتماعی بود. اتکای انحصاری به نیروی نظامی، فساد دربار و استبداد شخصی شاه موجب شد که نفوذ روسیه، هرچند ظاهراً محکم، در عمل تکیه‌گاهی شکننده داشته باشد. با فروپاشی روسیه تزاری و وقوع انقلاب اکتبر ۱۹۱۷، امتیازات پیشین لغو شد و ساختار نفوذ روسیه تقریباً یک‌شبه فرو ریخت؛ زیرا در ایران نه پایگاه اجتماعی داشت و نه شبکه نهادی پایدار. (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۱۴۶)

۲.۳.۴.۷ پایداری و انعطاف نفوذ بریتانیا

در مقابل، نفوذ بریتانیا ریشه‌دار، سیال و چندسطحی بود. این کشور توانست قدرت خود را درون ساختارهای اداری، اقتصادی و حتی معرفتی ایران نهادینه کند. پس از سقوط قاجاریه، همین شبکه نفوذ امکان ایفای نقش فعال در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ و برکشیدن رضاخان را فراهم ساخت. بریتانیا علاوه بر این، از انعطاف‌پذیری بالایی برخوردار بود؛ به‌محض قدرت‌گیری جریان‌های ملی‌گرا، سیاست خود را از حمایت از ملوک‌الطوایفی به پشتیبانی از دیکتاتوری متمرکز ملی‌گرا تغییر داد تا منافع نفتی‌اش حفظ شود.

امپریالیسم روسی در پی اشغال و کنترل مستقیم سرزمینی بود، اما امپریالیسم بریتانیایی از راه ادغام تدریجی، نهادسازی و بهره‌گیری از نخبگان بومی عمل می‌کرد. همین ماهیت نرم و ساختاری باعث شد نفوذ بریتانیا، برخلاف سلطه‌خشن و عریان روسیه، از ماندگاری تاریخی و قدرت بازتولید بیشتری برخوردار باشد و حتی پس از تغییر حکومت‌ها، همچنان در قالب‌های نوین اقتصادی و سیاسی ادامه یابد.

۸. نفوذ فرهنگی و معرفتی غرب در ایران: عمیق‌ترین لایه استعمار

در میان ابعاد مختلف استعمار، نفوذ فرهنگی و معرفتی غرب را باید پیچیده‌ترین، پایداری‌ترین و در عین حال نامرئی‌ترین لایه سلطه دانست. برخلاف نفوذ اقتصادی یا سیاسی که ممکن است در پی دگرگونی‌های ساختاری، تغییر حکومت‌ها یا ملی‌سازی منابع تضعیف شود، استعمار فرهنگی با دست‌کاری در «نظام دانایی»، «الگوهای ادراک» و «ساختار ذهنی» نخبگان و توده‌ها، امکان بازتولید سلطه را در درون جامعه استعمارشده فراهم می‌سازد. در این الگو، سلطه نه از بیرون، بلکه از درون ذهن و فرهنگ جامعه استمرار می‌یابد.

غرب برای تحقق این هدف، مجموعه‌ای از سازوکارهای نهادی، معرفتی و نمادین را به‌کار گرفت که در مجموع به شکل‌گیری نوعی هژمونی فرهنگی انجامید؛ هژمونی‌ای که در آن ارزش‌ها، معیارها و الگوهای غربی به‌مثابه معیارهای جهان‌شمول عقلانیت و پیشرفت تثبیت شدند.

۱.۸ نظام آموزشی و تربیت نخبگان

یکی از بنیادی‌ترین ابزارهای نفوذ فرهنگی غرب، نظام آموزشی بود. به‌جای تحمیل مستقیم فرهنگ غربی، نهادهایی ایجاد شد که ایرانیان را به‌گونه‌ای تربیت می‌کردند که «در چارچوب مفهومی غرب بیندیشند». اگرچه در ابتدا این مدارس با اهداف سیاسی تاسیس شد (ناطق، ۱۳۷۵، ۸) اما تاثیر فرهنگی و بلند مدت آن را نمی‌توان از نظر دور داشت. تأسیس مدارس میسیونری و خارجی، نظیر مدارس فرانسوی آلیانس، مدرسه آمریکایی مموریال و کالج‌های انگلیسی، به پرورش نسلی از نخبگان انجامید که زبان، تاریخ و ارزش‌های غربی را معیار برتری فرهنگی می‌دانستند و میراث بومی را فاقد ظرفیت پیشرفت تلقی می‌کردند.

در کنار این مدارس، اعزام دانشجویان به اروپا نقشی تعیین‌کننده داشت. بسیاری از این محصلان، در فقدان پیوندی عمیق با سنت فکری و فرهنگی خود، شیفته پیشرفت‌های فناورانه و ظواهر تمدن غرب شدند و پس از بازگشت، به حاملان نوعی گفتمان تقلیدگرایانه بدل گشتند. این نگرش، که پیشرفت را مترادف با «کپی‌برداری کامل از غرب» می‌دانست، در جمله مشهور سید حسن تقی‌زاده تبلور یافت که خواستار «فرنگی‌مآب شدن ایران ظاهراً و باطناً، جسماً و روحاً» بود. (تقی زاده، ۱۳۳۹، ۴۱۹)

۲.۸ شرق‌شناسی و بازتعریف هویت ایرانی

در سطحی عمیق‌تر، نفوذ معرفتی غرب از طریق شرق‌شناسی (Orientalism) اعمال شد. شرق‌شناسان غربی، با بازنویسی تاریخ و هویت ایران، روایتی تولید کردند که در خدمت منافع استعمار قرار داشت. در این روایت، تاریخ ایران به‌طور دوگانه بازسازی شد: از یک‌سو «ایران باستان باشکوه» که به‌عنوان تمدنی آریایی و نزدیک به اروپا بازنمایی می‌شد، و از سوی دیگر «دوران اسلامی» که به‌مثابه عصر زوال، انحطاط و عقب‌ماندگی تصویر می‌گردید.

این گسست تاریخی، کارکردی سیاسی-فرهنگی داشت: جدا ساختن ایرانیان از پیوندهای اسلامی و سوق دادن آنها به سوی نوعی هم‌هویتی خیالی با غرب. هم‌زمان، متون شرق‌شناسانه با تأکید مداوم بر گزاره‌هایی نظیر «استبداد ذاتی شرق» و «غیرعقلانی بودن فرهنگ شرقی»، نوعی حس عقب‌ماندگی درونی‌شده را القا می‌کردند.^{۱۱} در مقابل، غرب به‌عنوان مهد عقلانیت، قانون و پیشرفت معرفی می‌شد؛ دوگانه‌ای که راه‌رهای را صرفاً در تقلید از الگوی غربی نشان می‌داد.

۳.۸ فراماسونری و شبکه‌سازی روشنفکری

در سطح نخبگانی، فراماسونری به‌عنوان یک تشکیلات نیمه‌پنهان، نقش مهمی در سازمان‌دهی و هدایت روشنفکران و رجال سیاسی ایفا کرد. لژهایی نظیر «لژ بیداری»، محملی برای ترویج مفاهیم لیبرالیستی غربی و ایجاد اجماع فکری در میان نخبگان بودند. در این محافل، ایده‌هایی همچون سکولاریسم به سبک غربی، جدایی دین از سیاست و بازتعریف مفاهیم پیشرفت و تجدد، تئوریزه می‌شد. (نجفی، حقانی، ۱۳۹۷، ۶۰۷-۶۸۸)

اهمیت این شبکه‌ها در آن بود که بسیاری از سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی —از تغییر پوشش و اصلاحات آموزشی تا سکولاریزاسیون نظام حقوقی— نخست در این محافل فکری صورت‌بندی می‌شد و سپس از طریق اعضای وابسته به دولت، به عرصه اجرا راه می‌یافت. بدین ترتیب، نفوذ فرهنگی غرب نه به‌صورت آشکار، بلکه از طریق نخبگان بومی و با ظاهری «ملی و اصلاح‌طلبانه» اعمال می‌شد. (رائین، ۱۳۵۷، ۳۰۱-۴۸۶)

۴.۸ تغییر سبک زندگی و زیبایی‌شناسی

استعمار فرهنگی محدود به نهادهای رسمی نماند، بلکه به زندگی روزمره نفوذ کرد و ذائقه اجتماعی را دگرگون ساخت. ترویج پوشش غربی به‌عنوان نماد تجدد، این تصور را تثبیت کرد که تغییر ظاهر، نشانه تغییر در شیوه تفکر است. هم‌زمان، ورود کالاهای مصرفی غربی، دگرگونی معماری شهری و تغییر الگوی زیست، فرهنگ ایرانی-اسلامی درون‌گرا و خانواده‌محور را به‌تدریج به سوی سبک زندگی مصرف‌گرا و برون‌گرای غربی سوق داد. (نجفی، حقانی، ۱۳۹۷، ۵۰۶-۵۱۵)

۵.۸. مطبوعات و نهضت ترجمه

در حوزه معرفتی، نهضت ترجمه و مطبوعات نقشی اساسی در تک‌صدایی فرهنگی ایفا کردند. ترجمه آثار فلاسفه و متفکران غربی، اغلب بدون نقد و بومی‌سازی صورت می‌گرفت و این آثار به‌عنوان «حقایق جهان‌شمول» عرضه می‌شدند. در نتیجه، علوم انسانی در ایران ماهیتی ترجمه‌ای یافت و امکان نظریه‌پردازی مستقل و بومی به‌شدت محدود شد. هم‌زمان، تضعیف زبان فارسی از طریق تحقیر واژگان عربی، که پیوندی عمیق با متون دینی و سنت فکری اسلامی داشتند، و رواج واژگان اروپایی به‌عنوان نشانه فرهیختگی، بخشی از پروژه تغییر دستگاه فکری جامعه بود.

۹. تمایز نفوذ معرفتی از سایر اشکال سلطه

استعمار فرهنگی غرب، به شکل‌گیری پدیده‌ای انجامید که جلال آل‌احمد آن را «غرب‌زدگی» نامید. (آل احمد، ۱۳۴۱) از این رو، نفوذ فرهنگی و معرفتی را باید عمیق‌ترین و ماندگارترین لایه استعمار دانست؛ لایه‌ای که حتی پس از دستیابی به استقلال سیاسی، آثار آن به‌سادگی زایل نمی‌شود و در قالب‌های نوین فکری و نهادی به بازتولید خود ادامه می‌دهد. در چارچوبی تحلیلی و مقایسه‌ای، می‌توان ماهیت و سازوکارهای نفوذ غرب و روسیه در ایران را به‌مثابه دو الگوی کاملاً متفاوت استعمار صورت‌بندی کرد: «هژمونی نرم و ساختاری غرب» در برابر «سلطه نظامی و خشن روسیه». تفاوت این دو منطق نه‌فقط در ابزارهای به‌کاررفته، بلکه در فلسفه وجودی و افق‌نهایی سلطه بازتاب یافت. در ادامه، این تفاوت ماهوی در سه سطح اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی معرفتی تشریح می‌شود.

۱۰. تفاوت در ماهیت و استراتژی کلان استعمار

۱۰.۱. غرب (بریتانیا): استعمار مبتنی بر سرمایه‌داری و مدیریت نفوذ

الگوی غرب اساساً دریایی و تجاری بود. بریتانیا که از راه اقیانوس‌ها و مسیر هند به ایران نفوذ می‌کرد، نیازی به اشغال مستقیم سرزمینی نداشت، بلکه هدفش ادغام ایران در نظم جهانی سرمایه‌داری به‌عنوان یک کشور پیرامونی بود؛ کشوری که مواد خام ارزان را صادر کند و کالاهای صنعتی غرب را وارد می‌کرد. این سیاست، هم‌زمان با حفاظت از مرزهای هند به‌عنوان مستعمره اصلی بریتانیا، نوعی استعمار غیرمستقیم یا مدیریتی را رقم زد.

ابزارهای آن، امتیازات انحصاری، نظام بانکی، تجارت آزاد و گفتمان مدرنیزاسیون بود. بدین ترتیب، غرب بدون نیاز به اشغال سرزمین، توانست ساختارهای اقتصادی و اداری ایران را به شکلی پایدار در جهت منافع خود تنظیم کند.

۲.۱۰ روسیه: استعمار مبتنی بر توسعه طلبی ارضی و نظامی

در مقابل، روسیه تزار گرایشی زمینی و فئودالی-نظامی داشت. استراتژی آن نه ادغام ساختاری، بلکه تسلط فیزیکی و امنیتی بر شمال ایران و پیشروی به سوی آب‌های گرم خلیج فارس بود. سیاست‌های روسیه بر پایه‌ی تهدید نظامی، باج‌گیری سیاسی و سرکوب مستقیم استوار بود. به همین دلیل، سلطه‌اش ماهیتی «اشغال‌گرانه» یافت و بیش از هرچیز به تحکم نظامی-سیاسی و بدهی‌های سیاسی وابسته بود. پاول آکساندروویچ باریخوستوف در مقاله‌ای با عنوان «تشکیل و تحول مرزهای روسیه» ضمن بیان اینکه روسیه برخلاف استعمار دریایی غرب، قاره‌ای و زمینی توسعه یافت معتقد است «قاره‌گرایی روسی برخلاف استعمار اقیانوسی غرب، بر پایه‌ی امنیت و کنترل سیاسی بنا شد، نه تجارت و تمدن‌سازی» (Barakhvostov, 2022, p167)

۱. تفاوت در سازوکارهای اقتصادی

تفاوت دو الگو در اقتصاد به شکل دو منطق متقابل بروز یافت:

«ادغام ساختاری» (غرب) در برابر «تخریب مستقیم» (روسیه)

غرب: با استفاده از امتیازاتی همچون امتیاز داری (نفت، ۱۹۰۱)، امتیاز رویترو، و بانک شاهنشاهی (۱۸۸۹)، ایران را به بخشی از زنجیره اقتصاد سرمایه‌داری بدل کرد. حذف تعرفه‌ها، نفوذ در نظام پولی، و اشباع بازار با کالاهای صنعتی ارزان (منسوجات منچستر) منجر به ورشکستگی صنایع بومی و شکل‌گیری ساختار وابستگی درونی‌شده شد. هدف نه غارت موقت، بلکه ساختن نظامی بود که منافع غرب را حتی در غیاب آن استمرار دهد. روسیه: در مقابل، اقتصاد ایران را به گروگان گرفت. از طریق وام‌های سنگین دولتی، کنترل گمرکات شمال، و «بانک استقراضی روس»، درآمدهای کشور را در برابر بدهی‌ها مصادره کرد (ترنر، ۱۳۶۳، ۱۴۰-۱۴۷)

۱۲. تفاوت در سازوکارهای سیاسی

در سطح سیاسی، این تفاوت به دو شیوه سلطه انجامید:

«مهندسی و نظارت غیرمستقیم» (غرب) در برابر «دخالت و اجبار مستقیم» (روسیه) غرب: بریتانیا کوشید با ابزارهای نرم و حقوقی، نفوذ خود را در ظاهر «قانونی» نشان دهد. از ایجاد نهادهای مدرن (بانک، پست، گمرک، آموزش) تا حمایت تاکتیکی از جنبش مشروطه، و بعدتر، حمایت از دیکتاتوری مدرن رضاشاه، هدف همواره ایجاد یک چارچوب ظاهراً ملی ولی همسو با منافع بریتانیا بود. نفوذ بریتانیا چندلایه و منعطف بود. روسیه: مدل روسی مبتنی بر سلطه آشکار بود. تزارها با حمایت از استبداد قاجار، هرگونه اصلاح دموکراتیک را دشمن خود می‌دانستند.

۱۳. تفاوت در سازوکارهای فرهنگی - معرفتی

در این لایه، شکاف میان دو الگو از همه‌جا عمیق‌تر بود؛ زیرا غرب به تسخیر ذهن اندیشید، در حالی که روسیه به دلیل نداشتن ظرفیت های فکری - فلسفی و تمدنی از اقناع ناتوان ماند.

غرب: از رهگذر آموزش جدید، مطبوعات، ترجمه علوم انسانی و جریان شرق‌شناسی، نظام دانایی تازه‌ای بر ایران سایه افکند. مدارس خارجی (آلیانس، مموریال) و اعزام محصلان به اروپا، نسلی پدید آوردند که باور داشتند پیشرفت فقط با «فرنگی‌مآب شدن» ممکن است. بدین‌سان، غرب توانست الگوی فکری تجدد را بومی‌نمایی کند و ذهنیت نخبگان را به ابزار بازتولید سلطه خود بدل سازد.

روسیه: فاقد جاذبه فرهنگی و نظام فکری مدرن بود. برای ایرانیان، روسیه به عنوان «غرب دست‌دوم» جذابی نداشت. روسیه نه فلسفه روشنگری داشت و نه گفتمان ترقی، بلکه تنها بر اجبار سیاسی-اقتصادی و نظامی تکیه می‌کرد. بنابراین، نفوذش بدون ریشه و احساس وابستگی ذهنی بود؛ نخبگان هرگز مجذوبش نشدند.

۱۴. نتیجه‌گیری

غرب در ایران نظام‌سازی کرد. با ایجاد ساختارهای پایدار اقتصادی، آموزشی و بوروکراتیک، ایران را به گونه‌ای شکل داد که حتی پس از خروج مستقیم نیروهای بریتانیایی

یا تغییر حکومت‌ها، منافعش محفوظ بماند. استعمار غربی به جای اشغال خاک، ذهن، بازار و ساختار تصمیم‌گیری را اشغال کرد. اما روسیه صرفاً دست‌اندازی کرد. سلطه‌اش مبتنی بر زور، و منافعش زودگذر بود. این نفوذ، فاقد عمق فرهنگی و اجتماعی بود و به محض فروپاشی تزار در ۱۹۱۷، تقریباً بی‌اثر شد. تلاش‌های بعدی شوروی برای بازتولید نفوذ در قالب حزب توده نیز در برابر نفوذ ساختاری و نرم غرب تاب نیاورد. تفاوت اصلی در تداوم و ماهیت سلطه بود غرب «هژمونی» ایجاد کرد، روسیه «اشغال»؛ و تنها هژمونی است که می‌تواند بدون سرباز، قرن‌ها دوام آورد.

پی‌نوشت

۱. مورخانی چون جان ملکم و لرد کرزن با برجسته‌سازی نظریه «انحطاط ایران» و «استبداد ذاتی شرقی»، بستری ایدئولوژیک فراهم آوردند که در آن هر گونه تلاش داخلی برای تجدد، اصلاح سیاسی و نوسازی نهادی ناکافی یا ناکام جلوه داده می‌شد و در مقابل، نسخه استعماری اصلاح برون‌زا و تحمیلی به‌عنوان تنها راه‌حل ممکن معرفی می‌گردید. این گفتمان، نقشی اساسی در مشروعیت‌بخشی نظری به سیاست‌های مداخله‌جویانه بریتانیا در ایران ایفا کرد.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- احمدی اختیار، مهدی، و مرتضی دهقان نژاد (۱۳۸۸). «تحلیلی بر قرارداد گمرکی ایران و روسیه در دوره قاجار»، *تاریخ در آینه پژوهش*، ش ۲۱.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه*. تهران: انتشارات زمینه.
- آل‌احمد، جلال (۱۳۴۱). *غرب‌زدگی*. تهران: انتشارات رواق.
- ایوانف، م.س (۱۳۵۴). *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه کاظم انصاری، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- ترنر، پیو کارلو (۱۳۶۳). *رقابت‌های روس و انگلیس در ایران و افغانستان*، ترجمه: عباس آذرین، تهران: علمی فرهنگی.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۳۹). «اخذ تمدن خارجی»، *مجله یغما*، ش ۱۴۹، ص ۴۱۸-۴۲۹.
- رائین، اسماعیل (۱۳۵۵). *حقوق بگیران انگلیس در ایران*، تهران: جاویدان.
- رائین، اسماعیل (۱۳۵۷). *فراموشخانه و فراماسوئری در ایران*، ج ۱، تهران: امیرکبیر.

تفاوت ماهیت استعمار غرب و روسیه در ایران (سید رضا حسینی) ۳۷۷

- سعید، ادوارد (۱۳۹۷). شرق‌شناسی. ترجمه لطفعلی خنجی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فضلی‌نژاد، احمد (۱۳۸۷). «پژوهشی در روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری مکتب آنال»، مجله نامه تاریخ‌پژوهان، ش ۱۶.
- فوران، جان (۱۳۹۴). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاظم زاده، فیروز (۱۳۵۴). روس و انگلیس در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران.
- کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران (جلد ۱ و ۲). ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریمی، بهزاد (۱۳۸۹). «مکتب تاریخ‌نگاری آنال»، تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۱۱.
- محدث، میرهاشم (۱۳۸۰). چند امتیازنامه عصر قاجار، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار، ج ۱، تهران، نشر زوار.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۴۹). تاریخ روابط خارجی ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ناطق، هما (۱۳۷۵). کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران، پاریس: خاوران.
- نای، جوزف (۱۳۸۹). قدرت نرم: راه‌های موفقیت در سیاست جهانی، ترجمه محسن روحانی و مهدی ذوالفقاری. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- نای، جوزف (۱۳۹۲). قدرت و موازنه نرم در سیاست بین‌الملل، ترجمه عسگر قهرمان‌پور. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- نجفی، موسی، و موسی حقانی (۱۳۹۷). تاریخ تحولات سیاسی ایران. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

- Barakhvostov, P. A. (2022). Formation and evolution of Russian frontiers. Historical sciences / Historia international relations and foreign policy, RW Journal, 2(2[4]), 166–177.
- Bhat, A. M. (2020). Great game in Central Asia: Causes and consequences. Journal of Social Sciences, 16, 125–133.
- Bloch, M. (1953). *The Historian's Craft*. New York: Knopf.
- Braudel, F. (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. (Vol. 1). New York: Harper & Row.
- Braudel, F. (1980). *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burke, P. (1990). *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89*. Stanford University Press.

- Etkind, A. (2011). Internal colonization: Russia's imperial experience. Polity Press.
- Le Goff, J. (1985). "Mentalities: A history of ambiguities". In *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology*. Cambridge University Press.
- Loomba, A. (2015). Colonialism/Postcolonialism (3rd ed.). Routledge.
- Osterhammel, J. (2005). Colonialism: A theoretical overview (S. L. Frisch, Trans.). Markus Wiener Publishers.
- Santos, B. de S. (2014). Epistemologies of the South: Justice against epistemicide. Paradigm Publishers.